

“אתה זוכר מעבר למה שמתר”

נתן אלתרמן על פי יעקב אורלנד ואבות ישורון

ד”ר רוחמה אלבג

בשנות החמישים ראה אור ספר הילדים **פְּתִחוּ אֶת הַשַּׁעַר** מאת קדיה מולודובסקי, ובו אחדים משירי המשוררת, שכתבה באידיש. השירים שבספר הצנום היו לנכסי צאן ברזל בזכות התרגומים שנעשו בידי משוררים כלאה גולדברג ופניה ברגשטיין, שכל אחת מהן תרגמה שיר אחד. יתר תרגומי השירים, כ”גלגוליו של מעיל”, “סנדלים” ועוד, היו פרי מלאכתו של נתן אלתרמן, שבין היתר תרגם גם את השיר הנודע “הַיְלָדָה אֵלֶּת”, הפותח במשפט שמציין את מקום ההתרחשות: “בְּנֶרְשָׁה בְּפֶרֶךְ נֶדַח/ בְּצָה, חָצַר וּבֵית שָׁח”...

מבין הקוראים הרבים היו בוודאי אחדים שלא שיערו שיוצרם של **כוכבים בחוץ** (1938) ו**שמחת עניים** (1941), היה מסוגל לתרגם מאידיש באופן כה מוצלח וגם למסור באופן מהימן את האווירה הנוגה באותם בתי עוני שבגלות הרחוקה והנידחת. והיו מן הסתם אחדים שלא שיערו שהמשורר הבוהמיני, המזוהה עם העיר תל אביב, נולד ב-1910 בוורשה וגדל בה עד גיל ארבע, ממנה עבר יחד עם בני משפחתו לקייב ומשם לגימנסיה “מגן דוד” בקישינייב, כשהאידיש “האסורה” שגורה בפיו היטב, אם כי כבר אז דיבר וכתב בעברית ואף בלט בכישרונו כמשורר, שמסר שירים לעיתון הגימנסיה “חרף ביישנותו ונטייתו להבליע עצמו” (דורמן, 1991).

נתן אלתרמן עלה לארץ ישראל בגיל חמש-עשרה, המשיך את לימודיו בגימנסיה הרצליה, בבחרותו יצא ללימודים בפריז, בשנות השלושים שב לתל אביב והחל לכתוב בה שירה, שכעבור זמן סללה את דרכו, והוא היה לאחד המשוררים המרכזיים בארץ וממוביליו של מהלך שירי חדש. בין

העיר ורשה שבה נולד וגדל, או קייב וקיישינייב שהיו צמתים חשובים בתולדותיו וכן לשון האידיש שהיתה מוכרת לו היטב, כמו גם לשותפיו לתרגום של "פתחו את השער", שלא התכחשו מעולם לעברם וכתבו עליו ללא מעצורים, בינו לבינם ולבין עברו הישן והמושכח היתה פעורה תהום. ביצירתו הענפה ובמעמדו, שהפך עם השנים לבלתי מעורער, לא היה הד, ולו קלוש ביותר, לאותן שנות ילדות שלמעשה לא היו בפרוור נידח בוורשה, כי אם בדירה גדולה ומרווחת, שבה אביו יצחק היה בין מקימי "גן ילדים עבריי", עיר שקהילתה מנתה כמאה וחמישים אלף יהודים בתקופה האמורה. כמו כן לא היה כל אזכור לשנות לימודיו בגימנסיה המהוללת "מגן דוד" בקיישינייב, ואף לא לנופים ולחוויות שליוו את ילדותו ונעורו – אלה ועוד נותרו החורים השחורים שבחוץ.

אלתרמן נמנע באופן עקבי מהתייחסות לכמה פרקים ביוגרפיים משמעותיים בתולדותיו והעדיף למחוק ולטשטש את קשריו עם מה שייצגו הגלות והעולם הישן, ואף הקפיד באופן מעורר השתאות להעלימם מיצירתו בנימוק שלביוגרפיה אין מקום בשירתו. אולם זה, כפי שנראה, לא היה המניע היחיד להסתיוגותו המוחלטת מציון או משימוש בפרטים ביוגרפיים שעיקרם השנים שטרם עלייתו לארץ. מירון (2001) מציין בהקשר זה כי אלתרמן נמנע באופן נחרץ מהחדרת חומרים אוטוביוגרפיים, וכן הוא "לא כתב אף שורה אחת של זיכרונות, וככל הידוע לנו גם לא השמיע דיבורי זיכרון באוזני איש".

מהלך זה, שהיה ללא ספק מחושב והחלטי, בולט גם ביחסיו עם קבוצת המשוררים "יחדיו", שאחדים מהם היו חבריו הקרובים, מרכזה היה בתל אביב ועמה נמנו, בין היתר, אברהם שלונסקי, רפאל אליעז, יעקב הורוביץ, ישראל זמורה ועוד. יצירתם ראתה אור בעיקר בשבועון הספרותי **טורים**.

לימים יצטרפו אליהם המשוררות לאה גולדברג ויוכבד בת-מרים ויחד יהוו קבוצת שירה מרכזית שתפעל בשיתוף עד שנות הארבעים. הם הרבו לכתוב בשלבים שונים בחייהם על **ביתם הישן**, כשם הקובץ הנודע שכתבה לאה גולדברג ופורסם ב-1942 זמן לא רב אחרי צאת **שמחת עניים**.

בין היוצרים הללו ויחסיהם הטעונים, גם במורכבות הקשר שביניהם וגם במתחים שנוצרו בעקבות מאבקי כוח ושיפוט פואטי, מאבקים שהתחוללו בעיקר במהלך שנות הארבעים, בלטו שני משוררים שיחסייהם המיוחדים עם נתן אלתרמן שופכים אור על אישיותו, כמו גם על ייחודו, ובין היתר גם מצביעים על הצד הנסתר שלו ועל מקומו של ממד הזיכרון בעולמו. כל אלה תוארו ביצירתם של מי שהיו קרובים-רחוקים, ושבאמצעותם ניתן לעמוד על קשר השתיקה שגזר על עצמו אלתרמן בנוגע לפרקי הביוגרפיה המוקדמת שלו, כמו גם בשמירה הקנאית על חייו הפרטיים.

המשורר יעקב אורלנד, יליד העיירה טטייב שבאוקראינה (1914), והמשורר יחיאל פרלמוטר, הוא אבות ישורון, יליד העיר קראסינסטאו שבפולין (1904), היו כאמור מקורבים לאלתרמן, אולם שלא כיתר חברי הקבוצה ופגישותיהם התכופות בבתי הקפה התל-אביביים, על ההווי המיוחד שנוצר ביניהם, היו אורלנד וישורון גם מתבוננים מבחוץ בחבורה המגובשת, וגם קרובים אל אלתרמן באופן שונה, בשלבים שונים ולאורך כל חייו. שניהם היו בבחינת עדים מסוג אחר לחידת אישיותו הבלתי מפוענחת וביצירתם מואר פן שהוא ביקש לגנוז, או לחילופין, שהיה לו מעצור מפניו. שתי הפרספקטיבות הללו, של אורלנד ושל ישורון, הן בבחינת חוליה נוספת למחקר רב הפנים המבקש להתחקות אחר המשורר ומראות השתייה שהזינו את יצירתו, שהן לא רק עוד חוליה שמנסה להשלים ולפענח את אישיותו ואת השלבים בהתפתחותו האינטלקטואלית, אלא מהוות גם מראה מעניינת לתקופה מסוימת מאוד במקום מוגדר. באמצעותן ניתן ללמוד על תופעה שהיתה סבוכה בעבור הדור ה"בלתי מקומי", שיצירתו נאלצה להתמודד עם פניו של המקום החדש ולסגל מראות אחרים, וכן לכתוב עליהם בשפה הרעננה והחדשה שהיתה רחוקה מרחק שנות אור מכל מה שהכירו ונשאו עמם מבית אבא.

דוגמה מובהקת היא אבות ישורון שיידון כאן, שרק כאשר העז להכניס לשירתו רסיסים מלשון אמו, יכול היה לארח בה את הלשונות כולן (לחמן, 2009).

כך למשל, מתאר יעקב אורלנד את פנייתו הגלויה והנרגשת לחברו שזה עתה יצא ספרו **כוכבים בחוץ** (1938), שהיה בגדר מהפך בתולדות השירה העברית, ושאוירתו "רוויה שמחת-חיים ושכרון-יופי" (גולומב, 1961). אורלנד מאיר צד אחר באווירה המשכרת ובהתפעלות שאפפה את היישוב ערב מלחמת העולם השנייה, כשהוא חושף כי מתחת לחגיגות המרחפת בין דפי הספר יש ממד של הסוואה או העמדת פנים של אלתרמן, שבספרו הראשון בחר לשתוק על אודות כמה נושאים מהותיים. אורלנד בחר להגיב דווקא בשיר, שאותו הוא מקדיש לאלתרמן חברו ומפציר בו לגלות פנים אחרות.

בספר שיריו הראשון של יעקב אורלנד, **אילן ברזח** (1939), הוא מסיר את הלוט מהביוגרפיה המושתקת שלהם, כמו למשל, את עובדת לידתם במקום אחר ואת הקשר הבל יינתק למולדת האחרת, שאין מילוט ממנה. בְּשִׁיר, שהוא נטול כותרת, תובע אורלנד מאלתרמן: "בוא נסע מְפָאן לְדֶרְכִים הַגְּדוֹלוֹת", ומתכוון להוביל את חברו הטוב לאיזשהו מקום הרחק מכאן, "שֶׁם נוֹלְדָנוּ אֵי פַעַם שְׁנֵינוּ". המחסום העקרוני של אלתרמן בנוגע לעברו לא מניח לאורלנד, שמפתה אותו לצאת עמו לכרי המרעה, אל הפלג ולנופים אחרים לכאורה. יתר על כן, הוא כמו מציב מראָה אל מול פניו של אלתרמן, המסויג והמנוכר, וטוען לפניו כי דיוקן אחד לשניהם, "כִּי כָּכָה דוֹמִים מְרָאֵינוּ" ("בוא נסע מכאן"). ספק הפצרה ספק תחינה זו נובעת מהתעקשותו של אלתרמן לטשטש ולהסתיר את עברו, ומכאן גם להחיל עמדה זו גם על סביבתו, תוך ניצול מעמדו והשפעתו על החבורה. זאת ועוד, המאמץ הכביר שהוא עשה במחיקת פרקים נכבדים מחייו, התפרץ באופנים שונים וגרר התנהגות תוקפנית כלפי הסובבים אותו.

בניגוד אליו, אורלנד היה שקוע לחלוטין בעברו, כפי שמראה ליפסקר (1999), ובפנייה הזאת הוא מבקש יותר מגושפנקה מהאב הגדול והבלתי

מעורער של השירה העברית החדשה, להתמודד עם העבר המשותק, עם ההכחשה וההשכחה של ילדותם. גם אורלנד למד בגימנסיה "מגן דוד" והוא מצא לא מעט קווים משותפים ביניהם. למעשה מפציר בו אורלנד להתבונן אגב כך בעצמו, להיות גלוי יותר, פתוח ונטול מסכות.

וולף-מונזון (2005) מראה, למשל, כי אורלנד, בניגוד לחברו, היה משורר מודע מאוד לביוגרפיה האישית שלו ולהשפעת בית הוריו עליו, וכן לחוויות שעיצבו את אישיותו היצירתית, אולם ביצירתו המוקדמת הוא היסס לתת למשקעים האוטוביוגרפים מקום בולט וגלוי. למרות זאת, כפי שנראה בספר שיריו הראשון, הוא נקט מהלך נועז ביותר, ולמרות "רוח התקופה", אין בו ולו שיר אחד שניתן להצביע עליו כשיר ארץ ישראלי ונעדרים ממנו כמעט לחלוטין תמונות מארץ ישראל (ליפסקר, שם).

הנחה זו מחזקת את הטענה כי השפעתו של אלתרמן והמודלים שהוא הנכיח בשירתו בלמו, במידה מסוימת, גם את יתר בני החבורה. יעקב אורלנד חושף את מסכת הקשרים ביניהם, דבר שהתאפשר רק עם מותו של אלתרמן ב-1970, או אז שב אורלנד ובוחן את יחסיהם במחזור השירים **נתן היה אומר** (אורלנד, 1997). מחזור שירים זה נתקבץ לאורך שבע-עשרה שנים שבהן אסף אורלנד פתקים ורשימות, קטעי אמירות של אלתרמן על עצמו, ושל אחרים עליו, כשאחדים מן השירים אף הושמעו באוזני אלתרמן עוד בחייו, כפי שמציין אורלנד במבוא. אסופה זו מכילה צרור ממוארים מחברותם רבת השנים, שהתאפיינה בנאמנות בלתי מבוטלת של אורלנד לחברו, בעוד זה האחרון פתח לעיתים לפני רעו הנאמן את סגור ליבו. כך למשל מצוטט אלתרמן האומר לאורלנד, "מסוכן לדבר איתך, אתה זוכר מעבר למה שמותר", משפט המעיד יותר מכול על יחסו של אלתרמן לסוגיית הזיכרון המוגבל שהיה לחם חוקו (אורלנד, שם, עמ' 43).

עם זאת, הקשרים ביניהם התאפיינו ואולי אף התאפשרו בשל ההערצה המוחלטת של אורלנד לחברו. אורלנד, שבית גידולו היה בעירה הנתונה כל כולה בעולם המסורתי, מרחיב לגבי פכים עלומים שאלתרמן התרחק מהם והנעוצים בהדחקה מוחלטת של הביוגרפיה שלו, שלשיטתו איננה עניין

לפואטיקה שלו. מבעד למעטה זה מסגיר אורלנד את יחסו של אלתרמן למסורת. את "פה מתוך הפנים", ניתן לקרוא גם כווידוי מאת אלתרמן על החסך שחש בנוגע לתרבות היהודית האותנטית, כזו שצמחה בעיירות.

הָיָה אוֹמֵר לִי:

אֲנִי מְקַנֵּא בְּךָ שְׂזָכִיתָ לְשֵׁאֵב מִן הַמְּקוֹרוֹת...
אֶצְלֵי הֵיטָה רַק קֶצֶת-מְסֻרֶת,

וּמִצָּד אֶחָד בְּלֶבֶד...
הָיָה מְבַקֵּשׁ תְּמִיד שְׂאֵפֶזֶם לוֹ טַעְמֵי הַתּוֹרָה...

מכאן נראה כי אלתרמן עטה מסכה שהוסרה לרגעים, ועל פי מירון היתה לו, לאלתרמן, "מסכה רשמית" (מירון 2005, עמ' 60).

אבות ישורון מחזק דיוקן זה ומרחיב לגבי יחסיו של אלתרמן שהיו מתנשאים משהו: "היה איזה כיסוי שהתכסה בו, של לעג, של אי-אמונה. זה היה יחסו אל כולם" (צורית 1995, עמ' 108).

מירון מבהיר כי אכן, יחסיו של אלתרמן לא תמיד היו חמימים ונדיבים, דבר הנובע מהעובדה שהוא "גדל כאדם מנותק מאפשרות של מגע ישיר עם הזולת, ואולי גם עם עצמו – עם ה'אני' הרגשי והיצרי המודחק לשירתו" וכן ש"הוא לא היה אדם המוכן להגיד משהו אמיתי על עצמו ועל רגשותיו" (2005, שם).

אורלנד מחזק את הרושם כי אלתרמן היה נבדל מכולם, ולא רק ביחסו לביוגרפיה שלו, אלא בטיב קשריו עם הסביבה, שהיה בהם דבר מה לקוי. ביחידה נוספת שבמחזור **נתן היה אומר** נוקט אורלנד לשון זהירה ומנסה לרכך את הדימוי הפוגע והמשתלח של אלתרמן. למרות ההילה של היושבים המתמידים בבתי הקפה, החבורות הספרותיות הסוערות ומלאות העניין, התנופה היצירתית הגדולה וההערצה שספג, היו קשריו של אלתרמן עם חבריו בעייתיים ביותר. את הבעייתיות הזו עוטף אורלנד באצטלה של קדושה, על אף שהכיר, כאמור, גם את מזגו הסוער של אלתרמן ואת יחסו

המשפיל, לעיתים, לבני החבורה. וכך מתארו אורלנד בשיר "איש רעים להתרועע":

דבורו עם רעיו לא הֵיָה "כְּדַבֵּר אִישׁ אֶל רֵעֵהוּ.
לא, לא. שְׂתַקֵּן הָיָה. מְבַרְיָאָתוֹ. מַעֲבֵר לְבְרִיאָתוֹ.
דוּמְיָה מִן הָאֱלֹהִי שְׂרָתָה בּוֹ.

דיוקן אפוף הערצה זה לא היה נמסר מפיו של אבות ישורון, שיחסיו עם אלתרמן היו סבוכים ביותר גם בשל מזגו הסוער של ישורון, אך גם לאלתרמן, כפי הנראה, היו סיבות משלו להתרחק מהמשורר שהוא הוקיר ביותר. יחסיו עם ישורון, כמו גם חששו מעלייתו לארץ של המשורר האידי אברהם סוצקבר, חושפת ומחזקת את חששו של אלתרמן מיריבים פואטיים ואת חרדתו הבסיסית מקעקוע מעמדו. כך, למשל, מוסר מירון את יחסו האמביוולנטי של אלתרמן למשורר האידי אברהם סוצקבר שהיה בעיניו "משורר כל כך מושלם, עד שחשוב מאוד שהוא יעזוב את הארץ בקרוב (מירון, 2010). יחסים דומים וחששות זהים עורר בו גם אבות ישורון ופרשת יחסיהם רצופת עליות ומורדות.

אמנם ישורון מתאר את "הקרינה החזקה שהקרין אלתרמן על סביבותיו" ושופך אור על הימים הראשונים ההם: "זו היתה מין תקווה משותפת, התבוננות יחד על שירה עברית, על כתיבה, על קריאת שירים, על היותנו משוררים וסופרים צעירים בתוך ציבור סופרים של הספרות העברית. בעצם היינו כולנו שיכורים מן היחד שָׁנָנו, לא חשבנו הרבה..." (צורית, 1995, עמ' 107-108)

מנגד, מתאר פרי (2009) את הדינמיקה השלילית בין ישורון לחבורת "טורים", שבראשה עמדו א' שלונסקי ונ' אלתרמן, וגם בקרב מי שיהיו אחר כך חבורת "מחברות לספרות", בראשות אלתרמן: "ביניהם היה אבות נספח מזולזל, מכוסה בצל. 'הבדואי מפולניה', כינו אותו שם. " ישורון מצידו יאמר, "אני מעיירה קטנה... פחדתי להצטרף לכל זה... אלתרמן

הרגיש בזה ולא אהב אותי. למרות הדרך ארץ שנהג כלפי, הוא הגיב בצורה אלימה כלפי מתנגדיו" (צורית, שם, שם).

אולם התחרות הסמויה שהיתה, כפי שיובן, הרבה יותר מוויכוח כזה או אחר על שירה, היתה קשורה באישיותו המוחצנת וברקע הביוגרפי המוצהר והמדובר של ישורון, ומכאן מובנת גם ההתנגדות של אלתרמן לכל מה שייצג יריבו המוערך. ישורון מתאר את ההתרחשויות שהתחוללו סביב פרסום קובץ שיריו **צום וצימאון**, שהשפיע על יחסיו עם אלתרמן, מאחר שכפי הנראה כבש השיר את אלתרמן, וכעבור שבועיים הוא פרסם את "משהו כחול, כחול מאוד", שניכרו בו זיקות והשפעות של "צום וצימאון". אלתרמן אף הודה בכך בעקיפין והסביר שהוא מוחק את העקבות, ולבסוף לא הכניס את השיר לקובץ **כוכבים בחוץ** (השיר ראה אור בכינוס הכרונולוגי של שיריו 1931-1935).

בשנות השמונים יכתוב ישורון את קטע הפרוזה "חוזר על הפתחים" שיכונס בקובץ **הומוגרף**, המשרטט בעדינות רבה, אם כי בישירות, את העליות והמורדות ביחסיו עם אלתרמן. בין היתר מוזכרים שוב המתחים סביב "משהו כחול, מאוד כחול", או אז מרחיב ישורון ואומר שבאותה תקרית, אלתרמן חשש ממעמדו של ישורון ואף צעק עליו קבל עם ועדה: "אתה מתנשא למלך!" יחד עם זאת, ממשיך ישורון ומתאר מסכת שלמה של חברות מוזרה. כך, למשל, במלחמת השחרור, כשנסעו יחד בטנדר, "כיסה אותי בכל השמיכות שהיו לו... בדאגה של אח גדול", ובהמשך מתאר את טיוליהם מלאי העליצות ברחוב דיזנגוף, רחוב ששניהם היו "מכורים" לו.

עם זאת ולמרות הכול ידעו יחסיהם תקופות ארוכות של שתיקה והתעלמות מצד אלתרמן, וישורון מצא את עצמו לבד. אחת ההתפייסויות הזכורות לטוב היתה עם פרסום **עיר היונה** (1957). היה זה חצקל איש-כסית שאילצם להתפייס, והשניים נפלו זה על צוואר זה מתייפחים בבכי. בעיצומה של המסיבה לכבוד הספר מסר אלתרמן לאבות את ספרו החדש וכתב לו הקדשה מרגשת וזו לשונה: "לאבות ישורון, לאח הפלאי, אשר

מדי דברו שיר/ אנו חשים טיבו של חסד עליון/ מאת אוהבו תמיד, / (כן תמיד!)/ נתן". (צורית. שם, עמ' 192). כעבור זמן קצר שוב פלט אלטרמן, באחד מרגעי הגילופין שלו, דברי גלוג על אבות, והפעם נוצר נתק לצמיתות.

יחסייהם רצופי העליות והמורדות תמו, באופן פרדוקסלי, רק שלוש שנים אחרי מותו של אלטרמן. או אז יתפייס המשורר החי עם המשורר המת בשיר מצמית במיוחד, שרב בו הגלוי. ב"אחרים", שיכונס בהשבר **הסורי אפריקני** (1974), מסכם אבות ישורון את טיב יחסייהם של אלטרמן ושלו אגב חשבון עם הסביבה, כשבעקיפין הוא מצביע על הפגם הבסיסי באישיותו של מי שלא היה מוכן להתבונן בעברו ומשום כך דן את עצמו לנידוי עצמי.

ישורון שנולד בערב יום כיפור, ומצא בכך סמליות רבה, היה מוכן להתיר נדרים ואיסורים ולמחול למשורר שהלך לעולמו, ולזכרו כתב את "אחרים", שכל מילה שתיאמר עליו מיותרת:

אֲחֵרִים. אֲחֵרִים. מִסְתַּוֵּב לִי בְּרֹאשׁ
הַשֵּׁם הַזֶּה כְּמֵה יָמִים וְאֵינִי
יְכוּל לְהִזְכֵּר אֵיפֹה כְּאֵינִי
אֶת הַשֵּׁם הַנּוֹרָא הַזֶּה...
פֶּעַם לְשִׁבְעִים מֵת אֲחֵרִים...
נוֹשְׂאֵי הַשֵּׁבֶל לֹא כָצוּ לְהַבִּיט עָלַי:
הֵנָּה לֹא הִחְרִים אוֹתָךְ. הִחְרִים אֶת עֲצָמוֹ.

כתבים:

- אלתרמן, נתן (1986). **שירים 1931-1935**. ת"א, הקיבוץ המאוחד. עורך: מנחם דורמן.
- אורלנד, יעקב (1939). אילן ברוח, "גזית" (בהוצאתו של המשורר אברהם טלפיר). בתוך: **מבחר כתבים, כרך א'**. ירושלים ותל אביב: מוסד ביאליק ומחברות לספרות.
- אורלנד, יעקב (1997). **מבחר כתבים – נתן היה אומר**, חלק ג', ירושלים ותל אביב: מוסד ביאליק ומחברות לספרות, עמ' 13-84.
- ישורון, אבות (1974). **השבר הסורי אפריקני**, תל אביב: ספרי סימן קריאה/ מפעלים אוניברסיטאיים.
- ישורון, אבות (1985). **הומוגרף**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- יוסקוביץ, ז' (1945). עורך. **פתחו את השער**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

ביבליוגרפיה

- גולומב ה' (1961). "בדיות וקניינים – עיונים בשירת אלתרמן", **קשת**, חוב' יא, עמ' 30-61. עמ' 30.
- דורמן, מ' (1991). **נתן אלתרמן: פרקי ביוגרפיה**. ערכה והביאה לדפוס דבורה גילולה. בני ברק: הקיבוץ המאוחד, בסיוע מוסד אלתרמן. בעיקר עמ' 35-49. דורמן מביא שיר שכתב הנער שכולו עדות למראות שנגלו לפני בני המשפחה בעת המעבר מקייב לקישינייב על הפליטים הרבים והמצוקות שפגשו בדרכם.
- וולף-מונוזון ת' (2005). "שיר השירים לעמל' – זיקתו של יעקב אורלנד

לתנועת הנוער העובד", **עיניים בתקומת ישראל**, כרך 15. עמ' 373-392.
 הציטוט מעמ' 374.

לחמן, ל' (2009). "אולי זו לא עברית. אולי זה בן-אדם שחי כאן והולך
 ברחוב": על אבות ישורון. **מעריב**, תרבות, 9.9.2009

ליפסקר, א' (1999). "מולדת הרימון – ארץ-ישראל בשירת יעקב אורלנד",
 בתוך: **קטלוג התערוכה**.
 מולדת הרימון: **ארץ-ישראל בציורי שמואל בונה ובשירת יעקב אורלנד**,
 המוזיאון הפתוח תפן. עמ' 83-95.

מירון, ד' (2001). **פרפר מן התולעת: נתן אלתרמן הצעיר, אישיותו ויצירתו:**
מחזורי שיחות. ת"א, האוניברסיטה הפתוחה. כרך א'. מחזור שיחות
 ראשון: 1910-1935. עמ' 60-61

מירון, ד'. (2010). "לילה טוב נסיך מתוק" עם מותו של א' סוצקבר,
הארץ, תרבות וספרות 29.11.10

פרי, מ' (2009). "אבות בכיסוי שלונסקי: על אבות ישורון וסימן קריאה"
 באתר הספרייה החדשה,
http://www.newlibrary.co.il/htmls/page_388.aspx?c0=15205&bsp=12841

צורית, א'. (1995). **שירת הפרא האציל – ביוגרפיה של אבות ישורון**,
 תל אביב: סימן קריאה והקיבוץ המאוחד.

שחם, ח' (1994). "כי ככה דומים מראינו: שירת יעקב אורלנד בזיקת-אח
 לשירת אלתרמן" בתוך **דפים למחקר בספרות**, כרך 9, עמ' 75-100.